

Sejarah Populasi Sabah: Impak Terhadap Sosioekonomi, 1960-an Hingga 2000-an

Sitti Rima Najir¹

Manuskrip diterima: 22 Mei 2019

Diterima untuk penerbitan: 11 Julai 2019

¹ Sitti Rima Najir, Calon Ijazah Sarjana, Program Sejarah, Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah. E-mail: najirsittirima@yahoo.com

Abstract

The population in Sabah has increased since post-independence until the 2000s. The situation is getting attention from various parties so it is urged to investigate the problem. As a result, the Royal Commission of Inquiry (RCI) was formed to investigate the reason for the sudden increase in population in Sabah. Hence, this paper will analyze the demographic and non-demographic aspects to identify the reason for the increase in population populations apart from the effects of excessive populations in Sabah. This study uses qualitative approaches by using disciplines approaches to other social sciences such as sociology, anthropology, political science and economics as auxiliary sciences. Based on the analysis used, this study found that there was a significant population surplus in Sabah around the 1970s as a result of population migration factors. Population surplus prevails causes various social impacts such as poverty and rising crime in Sabah.

Keywords: *Population, Demography, Socio-economics, Sabah*

Abstrak

Populasi di negeri Sabah telah mengalami peningkatan sejak pasca merdeka sehingga tahun 2000-an. Situasi ini mendapat perhatian daripada pelbagai pihak sehingga timbul desakan untuk membuat

siasaan terhadap permasalahan tersebut. Kesannya, *Royal Commission of Inquiry* (RCI) dibentuk bagi menyiasat sebab berlakunya pertambahan mendadak penduduk di Sabah. Justeru kertas kerja ini akan menganalisis aspek demografi dan non-demografi bagi mengenal pasti sebab berlakunya pertambahan populasi penduduk selain kesan setelah berlakunya lebih populasi di Sabah. Kajian ini menggunakan pendekatan kualitatif dengan menggunakan pendekatan disiplin ilmu-ilmu sains sosial lain seperti sosiologi, antropologi, sains politik dan ekonomi digunakan sebagai ilmu bantu. Berdasarkan analisis yang digunakan, kajian ini mendapati berlaku lebih populasi penduduk yang ketara di Sabah sekitar 1970-an akibat daripada faktor migrasi penduduk. Lebih populasi yang berlaku menyebabkan pelbagai kesan sosial seperti kemiskinan dan jenayah yang meingkat di Sabah.

Kata Kunci: Populasi, Demografi, Sosioekonomi, Sabah

Pendahuluan

Berdasarkan arah aliran penduduk Malaysia untuk tempoh masa 60 tahun yakni bermula dari 1960 hingga 2000, ternyata jumlah pertumbuhan penduduk sangat perlahan. Sedangkan Yusuf Ismail pada 2006 menulis bahawa Malaysia masih mempunyai bilangan penduduk yang kecil sedangkan negara ini masih berkemampuan menghasilkan kekayaan bagi menampung penduduk yang ramai.¹ Pada 1960, jumlah penduduk Malaysia berjumlah seramai 6,919.1 juta, 1970; 10,881.8 juta – (pertumbuhan 3.6%), 1980; 13,879.2 juta – (pertumbuhan 2.6%), 1990; 18,102.4 juta – (pertumbuhan 2.5%), 2000; 23,494.9 juta – (pertumbuhan 2.5%) dan pada tahun 2010 seramai 28,588.6 juta – (pertumbuhan 1.8%). Walau bagaimanapun sebaliknya bagi konteks pertumbuhan populasi penduduk di Sabah yang dinyatakan mengalami peningkatan yang mendadak. Sabah yang berkeluasan 73,613 KM persegi mempunyai penduduk pada 1960 seramai ; 454, 421, 1963; 519,518, 1970; 636,431, 1980; 929,299, 1991; 1,734,685, 2000; 2,468,246 dan pada tahun 2010 seramai 3,206, 700. Pertambahan mendadak populasi penduduk di Sabah mendapat perhatian pelbagai pihak termasuk kumpulan parti politik tempatan. Parti Bersatu Sabah

¹ Yusuf Ismail (Peny.), *Dasar-Dasar Utama Kerajaan Malaysia*, Kuala Lumpur: A. S. Noordeen, 2006.

(PBS) pada 2007 menyuarakan kebimbangan mereka dengan peningkatan populasi penduduk sekitar 1970 hingga 2000 yang mencecah 301 peratus. Justeru timbul desakan agar pihak kerajaan bertindak membuat siasatan terhadap permasalahan ini.²

Oleh sebab itu pada 2012, *Royal Commission of Inquiry* (RCI) ditubuhkan. Berdasarkan laporan akhir RCI pada Disember 2014, didapati pertumbuhan populasi penduduk Sabah secara puratanya adalah tinggi iaitu sekitar 6.2 peratus setahun berbanding purata 2.7 peratus bagi keseluruhan pertumbuhan populasi penduduk seluruh Malaysia.³ Walau bagaimanapun fokus laporan RCI hanya tertumpu kepada hubungan migrasi sebagai sebab berlakunya lebihan populasi. Sedangkan dalam kajian populasi, selain faktor migrasi dalam angkubah demografi, faktor lain yang mempengaruhi jumlah populasi penduduk ialah kadar kelahiran dan juga kematian. Manakala bagi angkubah non-demografi ialah pembangunan ekonomi, kesihatan dan perubahan status masyarakat. Oleh hal yang demikian, sementara kajian oleh L. W. Jones pada tahun 1960 dan V. T. King pada tahun 1993 tidak menjelaskan bentuk populasi penduduk Sabah selepas 1960. Jones hanya menjelaskan secara ringkas bentuk populasi penduduk Sabah sehingga 1985.

Jelas di sini bahawa penyelidikan berkenaan dengan perkembangan populasi penduduk Sabah sekitar 1960-an hingga 2000-an tidak banyak dilakukan. Penyelidikan sebelum ini mementingkan kajian berkenaan populasi penduduk Malaysia secara umum, sedangkan perkembangan populasi penduduk Sabah juga dianggap tidak kurang pentingnya. Sekiranya ada kajian yang melibatkan populasi penduduk Sabah, fokus kajian penyelidikan cenderung kepada penelitian perkembangan penduduk Sabah sehingga 1960-an sahaja. Penelitian kajian lepas juga tidak memfokus kepada angkubah yang konsisten seperti faktor demografi dan non-demografi bagi mengenal pasti sebab berlakunya perkembangan populasi penduduk Sabah. Malahan penjelasan berkenaan dengan kesan dari berlakunya lebihan populasi penduduk di Sabah tidak dijadikan tema utama kajian pasca 1970-an. Justeru dengan andaian peningkatan jumlah populasi penduduk di Sabah yang tidak seiring dengan keperluan asas manusia menyebabkan berlaku

² Pertumbuhan Penduduk Sabah diakui 'luar biasa'. *Free Malaysia Today*, 4 Disember 2014.

³ Laporan RCI.

kesan sosioekonomi jangka panjang kepada negeri Sabah. Angkubah yang konsisten digunakan dalam menganalisis perkembangan populasi penduduk Sabah dari 1960-an hingga 2000-an ialah kelahiran, kematian, migrasi, perkembangan ekonomi, dan kesihatan bagi sebab peningkatan populasi penduduk. Manakala, angkubah bagi kesan berlakunya lebih populasi penduduk ialah kesan dari segi buruh, pendidikan, jenayah dan kemiskinan.

Oleh hal yang demikian, kertas kerja ini membincangkan berkaitan populasi penduduk di negeri Sabah sejak pasca merdeka sehingga tahun 2000-an. Kajian ini akan menganalisis faktor perubahan penduduk di negeri Sabah terdiri daripada demografi dan non-demografi. Seterusnya, menganalisis kesan perubahan populasi ini terhadap sosioekonomi negeri Sabah.

Populasi Penduduk Sabah

Pada tahun 1960, populasi di Sabah mencatat sebanyak 454,421 orang dengan 33.0 peratus perubahan daripada tahun 1951. Pasca merdeka pula populasi penduduk Sabah semakin pesat dengan mencatat 651,304 orang (39.5 peratus) pada tahun 1970 kepada 929,299 orang pada tahun 1980 (46.0 peratus).⁴ Jumlah ini terus meningkat kepada 1,498,689 pada tahun 1993, 3,136,600 pada tahun 2000 dan 3,206,700 pada tahun 2010. Secara keseluruhan, selama dua abad lalu (1991-2000), penduduk Sabah telah bertambah hampir 35 kali ganda dan dalam tempoh 60 tahun sahaja pasca merdeka (1960an-2000an), Sabah telah mengalami pertambahan penduduk sebanyak 301 peratus. Hal ini merupakan suatu angka penggandaan penduduk paling tinggi dan mengambil masa paling pendek berbanding tahun sebelum itu.

Demografi

Secara umumnya, demografi merupakan satu kajian berkaitan dengan kependudukan manusia yang melibatkan kelahiran, kematian (mobiliti) dan migrasi.⁵ Oleh hal yang demikian, penulisan ini akan cuba menganalisis setiap aspek dalam demografi tersebut yang bermula pada

⁴ Department Of Statistic Malaysia, *Annual Bulletin of Statistic 1983*.

⁵ Mohd. Shamsuddin Zahid Sopian, *Asas Analisis Demografi*, Kuala Lumpur, Malaysia: Perpustakaan Negara Malaysia, 1995, hlm. 1.

tahun 1960-an sehingga tahun 2000-an. Pada realitinya, pertambahan penduduk Sabah yang semakin pesat adalah dipengaruhi oleh tingkat kelahiran yang tinggi berbanding tingkat kematian yang sudah mencapai tahap terendah sejak pertengahan tahun 1960-an lagi.⁶ Berdasarkan laporan Banci Populasi Penduduk 2000, tingkat kelahiran di Sabah sejak pasca merdeka telah mengalami peningkatan yang positif, terutamanya dalam kalangan masyarakat Bumiputera. Pada Jadual 1.1 memuatkan data yang berkaitan tingkat kelahiran masyarakat di Sabah sejak tahun 1960-an sehingga 2000. Melalui jadual ini juga dapat dianalisis bahawa masyarakat Bumiputera yang terdiri daripada pelbagai etnik di Sabah telah mencatat peningkatan tertinggi sepanjang tahun 1960-an sehingga tahun 2000-an. Pada tahun 2000, Bumiputera di Sabah berjumlah 45,592 orang berbanding kaum bukan-Bumiputera yang hanya berjumlah sebanyak 4,570 orang. Berdasarkan Jadual 1.1 juga, dapat dianalisis bahawa sepanjang tahun 1960 sehingga tahun 1990 jumlah kelahiran bagi jantina lelaki lebih tinggi berbanding jantina perempuan bagi kedua-dua kumpulan etnik Bumiputera dan Cina. Namun begitu, data perangkaan kelahiran bagi tahun 2000-an tidak lagi mengelaskan jumlah kelahiran mengikut jantina. Hal ini kerana, jumlah kelahiran yang semakin tinggi telah menyebabkan kerja perangkaan tersebut menjadi semakin sukar. Melalui data statistik yang memaparkan peningkatan kelahiran bagi setiap tahun di Sabah ini juga membuktikan bahawa faktor kelahiran juga merupakan penyumbang jumlah populasi penduduk di Sabah.

Jadual 1.1 : Jumlah Kelahiran Mengikut Jantina dan Etnik di Sabah, 1960-2000

Tahun	Bumiputera dan Lain-lain		Cina	
	Lelaki	Perempuan	Lelaki	Perempuan
1960	15,794	14,499	2,270	2,173
1970	23,059	21,803	2,159	2,111
1980	18,944	17,445	2,512	2,317
1990	27,135	25,044	2,534	2,398
2000	45,592		4,570	
Jumlah	209,315		23,044	

Sumber: Jabatan Perangkaan, *Perangkaan Penting Sabah 1960-1970, 1980, 1990 dan 2000*.

⁶ Mustaffa Omar, *Pertumbuhan dan Perubahan Penduduk di Sabah: Cabaran Terhadap Pembangunan Ekonomi dan Sosial*, Malaysia: Universiti Kebangsaan Malaysia, 1994, hlm. 59.

Peningkatan jumlah kadar kelahiran populasi penduduk di negeri Sabah telah dipengaruhi oleh beberapa faktor seperti pembangunan tahap kesihatan penduduk negeri Sabah yang semakin baik di samping kesedaran ibu mengandung terhadap kesihatan ketika mengandung bagi memastikan kelahiran hidup bagi bayi yang baru dilahirkan. Dalam pada itu, kesedaran tersebut juga penting sebagai langkah dalam mengelakkan risiko keguguran kandungan ketika mengandung.

Kadar kematian di negeri Sabah pula berdasarkan laporan Perangkaan Penting Sabah 2000 telah merosot untuk tempoh 60 tahun iaitu bermula pada 1960-an sehingga tahun 2000. Jumlah kematian penduduk Sabah yang merundum telah menyumbang kepada peningkatan populasi tersebut. Jadual 1.2 menunjukkan kadar peratusan kematian mengikut kumpulan etnik di Sabah pada tahun 1963 sehingga tahun 2000. Walau bagaimanapun, statistik pada tahun 1981 dan 1990 tidak dapat memaparkan kadar peratusan kematian bagi kumpulan etnik Kadazandusun, Bajau, Murut, Melayu, dan Bumiputera lain. Perkara ini disebabkan oleh kesukaran liputan yang dialami oleh Jabatan Perangkaan pada ketika itu. Secara keseluruhannya, dapat dianalisis sepanjang tahun 1963 sehingga tahun 2000, kadar peratusan kematian di negeri Sabah mengalami pola menurun sepanjang tahun. Pada tahun 1963, kumpulan etnik bagi kategori Lain-lain telah mencatatkan kadar peratusan tertinggi, iaitu sebanyak 103.2 peratus diikuti oleh kaum Bajau sebanyak 87.7 peratus. Manakala, kaum Cina mencatat kadar peratusan kematian sebanyak 40 peratus, iaitu lebih rendah daripada etnik Kadazandusun dan Murut yang masing-masing mencatat kadar peratusan sebanyak 78.7 dan 64 peratus pada tahun yang sama. Penurunan kadar kematian di negeri Sabah menjadi sangat ketara pada tahun 2000. Hal ini dapat diperhatikan pada Jadual 1.2, kategori Lain-lain telah mencatat jumlah kadar peratusan terendah berbanding tahun sebelumnya dan juga etnik yang lain, iaitu sebanyak 1.0 peratus. Pada tahun 2000, Kadazandusun pula merupakan pencatat kadar peratusan kematian tertinggi, iaitu sebanyak 4.7 peratus diikuti kaum Cina sebanyak 4.6 peratus.

Jadual 1.2 : Kadar Peratusan Kematian Mengikut Kumpulan Etnik di Sabah, 1963-2000.

Kumpulan Etnik	1963	1970	1981	1990	2000
Kadazandusun	78.7	60.8	-	-	4.7

Murut	64.0	35.2	-	-	3.5
Bajau	87.7	75.7	-	-	1.8
Melayu	-	-	-	-	2.3
Bumiputera Lain	-	-	-	-	2.9
Cina	40.0	48.7	37.5	17.1	4.6
Lain-lain	103.2	56.8	31.4	23.9	1.0

Sumber : Jabatan Perangkaan, *Perangkaan Penting 1960-71, Perangkaan Penting 1970, Perangkaan Penting 1980 dan Perangkaan Penting 1990*, Kuala Lumpur, Malaysia.

Dalam bidang demografi kepentingan pengumpulan data perangkaan berkaitan kematian yang berlaku dalam populasi sesuatu kawasan adalah untuk mengenalpasti penyebab kematian sama ada penyakit mahupun kes lain, seperti kemalangan jalan raya atau jenayah.⁷ Dalam pada itu, pengumpulan data mortaliti dalam ilmu demografi ini adalah untuk pengelasan kepada jenis penyakit yang menjadi penyebab kepada kematian yang berlaku.⁸ Terdapat tiga tahap dalam aspek mortaliti yang dikaitkan dengan populasi penduduk. Tahap pertama, iaitu pada peringkat awal penyakit demam campak dan kelaparan yang teruk telah menular dalam sejarah manusia, iaitu lanjutan daripada pola penyakit pada abad pertengahan dan zaman pra-industri. Tahap kedua, iaitu peringkat pertengahan dengan berkurangnya penularan *Pandemik*.⁹ pada akhir abad ke-19. Tahap ketiga pula, iaitu pada abad ke-20, kematian adalah lebih banyak disebabkan oleh penyakit keturunan dan buatan manusia, seperti radiasi, kemalangan kenderaan dan industri, bahan tambahan pada makanan, risiko pekerjaan dan pencemaran alam sekitar.¹⁰

Di negeri Sabah, penyebab kematian yang dilaporkan adalah

⁷ Usman Haji Yaakob, *Prinsip Kajian Kependudukan*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1989, hlm. 169.

⁸ R. Mahathevan, *Health Status of the People of Sabah-Pattern of Mordibidity and Mortality*, Dalam Mohd Yaakub Hj Johari Dan Mohd Ayub Amirdad, *Population and Health Issues in Sabah*, Sabah: Institute for Development Studies (Sabah), 1992, hlm. 131.

⁹ Pandemik adalah salah satu penyakit baru yang timbul disebabkan oleh virus yang merebak di seluruh dunia tanpa persediaan imunisasi populasi terlebih dahulu. Rujuk https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/, diakses pada 22 Julai 2017.

¹⁰ Abdel R. Omran, *Transisi Epidemiologi*, Dalam Masri Singarimbun, *Kelangsungan Hidup Anak*, Indonesia: Gadjah Madah University Press, 1988, hlm. 6.

rangkuman bagi ketiga-tiga tahap penyebab kematian yang pernah dicatatkan dalam sejarah populasi dunia. Penyebab kematian di Sabah terbahagi kepada tiga jenis, iaitu penyakit, penyakit berjangkit (virus dan bakteria) dan kemalangan serta kecacatan. Menurut laporan tahunan Jabatan Kesihatan Negeri Sabah, sejak Sabah mencapai kemerdekaan pada 1963, kematian adalah disebabkan penyakit *Pneumonia*, penyakit jantung, *gastro-entritis*, *tuberculosis*, kesukaran ketika mengandung, *neoplasma*, penyakit awal bayi, kemalangan, *tetanus* dan kecacatan. *Pneumonia* merupakan penyakit paru-paru yang dijangkiti oleh bakteria, virus atau kulat. *Pneumonia* menyebabkan keradangan di kantung udara dalam paru-paru yang dipanggil *alveoli*. *Alveoli* mengisi dengan cecair atau nanah, menjadikan pesakit sukar untuk bernafas.¹¹

Pada banci tahun 1970 pula, punca kematian penduduk Sabah berpunca daripada penyakit *tuberculosis* selain daripada disebabkan oleh kemalangan.¹² *Tuberculosis* memberi kesan kepada semua kumpulan umur. Walau bagaimanapun, penyakit ini kebanyakannya menular dalam kalangan orang dewasa muda dan orang yang tinggal di negara membangun.¹³ Dalam konteks penduduk Sabah, ramai daripada mereka menghidap *Tuberculosis* aktif adalah dalam kalangan golongan dewasa sehingga tahun 1970-an. *Tuberculosis* merupakan penyakit yang tidak dapat dicegah, yang sering menimbulkan ancaman walaupun

¹¹ www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_question/pendemic/en/, diakses pada 22 Julai 2017.

¹² *Tuberculosis* terbahagi kepada dua, iaitu Laten dan aktif. *Tuberculosis Laten* merujuk kepada bakteria yang kekal di dalam badan dalam keadaan tidak aktif. Keadaan ini tidak menyebabkan gejala dan tidak menular, tetapi ia boleh menjadi aktif. *Tuberculosis* aktif pula ialah bakteria yang boleh menyebabkan gejala dan boleh berjangkit dengan orang lain. Kira-kira satu pertiga penduduk dunia dipercayai mempunyai *Tuberculosis laten*. Terdapat 10 peratus kemungkinan *Tuberculosis laten* menjadi aktif, namun risiko ini jauh lebih tinggi pada orang yang mempunyai sistem imunisasi berisiko tinggi seperti orang yang hidup dengan HIV atau kekurangan zat makanan, atau orang yang merokok. www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_question/pendemic/en/, diakses pada 22 Julai 2017.

¹³ Negara sedang membangun atau juga dikenali sebagai negara dunia ketiga merupakan satu kelompok negara yang terbesar dalam dunia. Pengiktiraaan dunia ketiga ini adalah berdasarkan kepada konsep pembangunan dalam negara dunia ketiga tersebut. Lazimnya, negara membangun ini diklasifikasikan sebagai negara yang tidak mempunyai sebarang industri sofistakated dan mempunyai pendapatan perkapita yang rendah. Negara ini meliputi hampir keseluruhan di benua Afrika, Asia dan negara Amerika Selatan. Sila rujuk, R. Chambers, *Rural Development: Putting the First Last*, London: Longman, 1983.

kawalan dan imunisasi telah dilaksanakan secara proaktif.¹⁴ Punca yang sama menjadi penyebab kematian yang sama sehingga tahun 2000.¹⁵

Menurut Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu, migrasi adalah suatu bentuk mobiliti ruang yang berlaku di antara satu unit atau kawasan yang melibatkan perubahan tempat tinggal, iaitu tempat tinggal asal atau tempat bertolak ke tempat yang dituju atau tempat yang baru.¹⁶ Migrasi terbahagi kepada dua jenis, iaitu migrasi dalaman dan antarabangsa.¹⁷ Migrasi dalaman dianggap sebagai mobiliti, tempat tinggal antara kawasan dalam negeri yang sama. Migrasi antarabangsa pula melibatkan migrasi dari sebuah negara ke negara lain.¹⁸ Migrasi yang berlaku di Sabah sekitar 1960 hingga 1970-an adalah jelas migrasi yang bersifat migrasi antarabangsa, iaitu kemasukan imigran dari luar negara, terutamanya daripada negara jiran yang berdekatan, seperti Indonesia dan Filipina. Migrasi Filipina dan Indonesia terdiri daripada tiga kumpulan, pertama ialah mereka yang terdiri daripada buruh asing, iaitu warga negara Indonesia dan Filipina yang masuk secara teratur ke negeri ini. Kumpulan kedua pula, ialah Pendatang Tanpa Izin (PTI)¹⁹ yang terdiri daripada warganegara Indonesia dan Filipina yang masuk tanpa dokumen perjalanan yang sah. Seterusnya kumpulan yang terakhir ialah pelarian Filipina yang terdiri daripada rakyat Filipina yang masuk ke Sabah untuk mendapatkan perlindungan politik di negeri Sabah.²⁰ Justeru dalam hal ini jumlah populasi penduduk Sabah mengalami peningkatan yang ketara. Pada tahun 1960, jumlah populasi penduduk

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Jabatan Perangkaan Malaysia, *Banci Penduduk 2000*, Malaysia.

¹⁶ Bangsa-Bangsa Bersatu, Method of Measuring Internal Migration Manual VI, *Population Studies*, No. 47, 1970, hlm. 24.

¹⁷ Usman Haji Yaakob, *Prinsip Kajian Kependudukan*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1989, hlm. 244-245.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ PTI akan digunakan selepas ini.

²⁰ Pasukan Pertugas Khas Persekutuan (S/L), *Pendatang Luar Negeri Sabah dan W.P Labuan: Fakta-fakta Asas yang Perlu Anda Ketahui*, Kota Kinabalu: Majlis Keselamatan Negara, Jabatan Perdana Menteri, 1992.

Sabah adalah 454,421 orang meningkat kepada 651,304 orang pada tahun 1970. Perbezaan ini juga ketara dapat dibuktikan dengan jumlah populasi yang terdapat pada daerah-daerah yang lebih terdedah kepada migrasi berbanding daerah yang kurang terdedah terhadap migrasi tersebut. Buktinya pada tahun 1970 penduduk di Sandakan, 72,387 orang, Lahad Datu, 29,135 orang, Tawau, 59,778 orang, Semporna, 24,610 orang, Kudat, 66,253 orang, dan Kota Kinabalu, 60,382 orang. Jumlah ini berbeza dengan jumlah populasi penduduk di kawasan daerah pedalaman yang kurang terdedah dengan risiko migrasi daripada negara jiran Indonesia dan Filipina. Misalnya, Sipitang, 10,050 orang, Tambunan, 11,173 orang dan Pensiangan 5,746 orang pada tahun yang sama.

Pada akhir tahun 1960-an dan awal tahun 1970-an, masyarakat Filipina dan Indonesia bermigrasi ke Sabah secara beramai-ramai, disebabkan faktor tarikan, iaitu prospek pekerjaan di sektor pembalakan, perladangan dan pembinaan. Perkembangan sektor perhutanan dan perladangan di Sabah pasca merdeka menyebabkan lebih ramai pekerja diperlukan. Justeru, buruh asing dari negara Indonesia dan Filipina sangat diperlukan bagi menampung kekurangan buruh Sabah sehingga 1970-an. Seterusnya di antara tahun 1972 sehingga tahun 1976, Sabah telah menerima masuk sejumlah besar pelarian dari Selatan Filipina kesan daripada pemberontakan Moro di Filipina. *United Nations High Commission for Refugees* (UNCHR) telah menganggarkan jumlah pelarian dari Selatan Filipina di Sabah berjumlah sebanyak 72,000 orang.²¹ Status pelarian ini hanya diberikan kepada mereka yang datang ke Sabah dan mendaftar sebelum tahun 1976. Namun begitu, perbezaan di antara pelarian Filipina dan PTI adalah tidak jelas dan mengelirukan disebabkan kedatangan PTI ini selepas tahun 1976 untuk mencari peluang pekerjaan. Pada tahun 1976, Semporna merekodkan jumlah pelarian seramai 20,000 orang. Jumlah ini diikuti oleh Sandakan seramai 17,000 orang, Lahad Datu 9,000 orang, Tawau 7,000 orang, Kudat dan Kunak masing-masing 2,000 orang. Kota Kinabalu juga mencatat jumlah populasi pelarian sebanyak 10,000 orang pada tahun yang sama. Pada tahun 1976, PBB telah menubuhkan sebuah Jabatan di Sabah bagi menyelia penempatan semula pelarian tersebut. Rumah pelarian telah didirikan di Semporna, Sandakan, Tawau dan Kota

²¹*Daily Express*, 30 June 1981.

Kinabalu atas biayaan UNCHR.

Migrasi di negeri Sabah semakin menjadi rancak semenjak tahun 2000-an berikutan dengan gagasan pembangunan yang dialami oleh negeri ini terutama dalam bidang sosioekonomi. Selari dengan pendapat beberapa golongan sarjana, migrasi yang berlaku mempunyai faktor penarik dan penolak. Pembangunan ekonomi merupakan faktor penarik dan penolak utama kepada berlakunya fenomena migrasi di Sabah sepanjang tahun 2000-an.²² Hal ini kerana, pada tahun 2000-an Sabah semakin berwawasan dalam mencapai pembangunan negeri selari dengan wawasan pembangunan negara. Begitu juga dengan rakyat negeri ini yang bermigrasi dengan tujuan untuk memperbaiki taraf kehidupan. Perkara ini sesuai dengan pendapat Forbes yang membahagikan kepada dua jenis migrasi kepada dua jenis iaitu, tingkah laku dan struktural. Selain ciri budaya dan faktor demografi, sesetengah teori tingkah laku juga menjadikan faktor ekonomi sebagai penjelasan kepada faktor yang menarik seseorang migran membuat keputusan untuk meninggalkan tempat asalnya. Aspek ekonomi dalam konteks ini lebih condong kepada pertimbangan memaksimumkan peluang diri migran itu sendiri.²³

Menurut Ubong Imang, jumlah sebenar imigran di Sabah keseluruhannya, terutama di Bandaraya Kota Kinabalu khususnya, sukar untuk ditentukan. Hal ini kerana, sebahagian daripada imigran ini memasuki Sabah tanpa dokumen yang sah.²⁴ Pasukan Petugas Khas Persekutuan pada umumnya membahagikan imigran di Sabah kepada tiga kategori iaitu pertama Golongan pelarian yang datang dari Selatan Filipina dan masuk ke Sabah bermula tahun 1972 ekoran kekacauan politik yang berlaku di wilayah tersebut. Mereka ini dibenarkan tinggal di Sabah tanpa had masa tetapi digalakkan kembali ke negara asal apabila keadaan mengizinkan mereka berbuat begitu. Status pelarian ini dinyatakan di bawah perintah passport (pengecualian)(2)(pindaan) 1972 yang ditandatangani oleh Menteri Dalam Negeri pada 12

²² Ubong Imang, *Imigran dan Pembandaran: Kesan ke atas Pola Ruang Mobiliti Penduduk di Pusat Bandaraya Kota Kinabalu*, Sabah: Universiti Malaysia Sabah, (tiada tahun).

²³ D. Forbes, *Asian: Urbanisation and the Southeast Asian City*, Melbourne: Oxford University Press, 1996, hlm. 16.

²⁴ Ubong Imang, *op.cit.*

September 1972. Kedua, buruh asing yang terdiri daripada warga Indonesia dan Filipina yang masuk dan bekerja dengan menggunakan dokumen perjalanan dan lawatan (kerja sementara) yang sah dan bekerja di sektor yang dibenarkan seperti sektor perladangan, pembuatan, pembinaan, perikanan dan pembantu rumah tempoh masa tertentu sehingga lima dan tujuh tahun. Ketiga, imigran yang masuk tanpa menggunakan dokumen yang sah atau dokumen perjalanan yang telah luput tempoh sah laku. Migrasi yang berlaku jelas sekali memberi kesan kepada perubahan jumlah populasi penduduk di Sabah. Rumah pelarian yang didirikan di Semporna, Sandakan, Tawau dan Kota Kinabalu juga menjadi bukti bahawa kawasan atau daerah berkenaan merupakan kawasan yang berpotensi dan berisiko tinggi sebagai destinasi migrasi para migran daripada negara luar, terutamanya Filipina. Selain itu, kedudukan geografi bagi daerah tersebut juga menjadi faktor bilangan migran bertambah saban tahun.

Non-Demografi

Dalam kajian ini faktor non-demografi terbahagi kepada dua aspek iaitu pembangunan ekonomi dan kesihatan yang akan memberi impak terhadap perubahan populasi penduduk di Sabah. Pembangunan ekonomi Malaysia adalah berpandukan kepada rancangan pembangunan ekonomi setiap lima tahun yang telah diperkenalkan sejak pasca merdeka lagi. Dalam tempoh 60 tahun terdapat enam penggal rancangan pembangunan ekonomi Malaysia yang telah diperkenalkan. Melalui rancangan ini, Sabah juga turut memperkenalkan rancangan pembangunan ekonomi bagi peringkat negeri. Selepas merdeka, pembangunan negeri Sabah lebih diperincikan melalui Rancangan Pembangunan Ekonomi Sabah di bawah Rancangan Malaysia Pertama, 1966-1970. Rancangan pembangunan Ekonomi Sabah mempunyai empat objektif utama termasuklah untuk menggalakkan pembangunan ekonomi selaras dengan yang dapat dilakukan oleh tenaga manusia di Sabah; memajukan tenaga manusia di Sabah dengan secepat mungkin selari dengan menitikberatkan pelajaran dan latihan untuk kehidupan moden serta kerja yang diperlukan di Sabah; menyediakan pelbagai perkhidmatan ekonomi dan sosial yang lebih moden menerusi sumber sedia ada dan membataskan dan mengurangkan ketidaksamaan ekonomi dan sosial; terutamanya melalui peningkatan dalam standard dan

elemen kebajikan penduduk Sabah yang hidup dalam keadaan paling miskin dan paling mundur.²⁵

Seterusnya, Rancangan Pembangunan Ekonomi Sabah Kedua dan Ketiga pula mempunyai objektif yang selaras dengan Rancangan Malaysia Kedua dan Ketiga, iaitu yang bersifat serempang dua mata dengan mengatur semula masyarakat dan membasmi kemiskinan di bawah Dasar Ekonomi Baru(DEB) dan Rangka Rancangan Jangka Panjang Pertama(RRJP1). Seterusnya Rancangan Pembangunan Ekonomi Sabah yang Keempat dan Kelima pula merupakan rancangan pembangunan yang berperanan dalam memperkasa mutu ekonomi dalam sektor perindustrian dan teknologi. Rancangan Pembangunan Ekonomi Sabah yang Keenam pula merupakan permulaan kepada Dasar Pembangunan Negara.

Secara menyeluruh pembangunan ekonomi negeri Sabah dalam tempoh 60 tahun (1960-an hingga 2000) telah mencatat pencapaian yang memuaskan dengan mencatat peningkatan Kadar Pendapatan Per Kapita yang memberangsangkan. Perkara ini tidak dapat disangkal bahawa pembangunan ekonomi di bawah pemeritahan bijak dan dinamik oleh Tun Datu Haji Mustapha Datu Harun adalah mencapai kejayaan dengan bukti setelah Sabah mendapat pujian dengan pencapaian Keluaran Negara Kasar (GNP) iaitu sebanyak 12 peratus bagi setiap tahun, sepertimana petikan ini:

Semenjak tahun 1967 Sabah telah mencapai kepujian yang luar biasa sa-bagai negeri yang tunggal di-dunia perkembangan keluaran negara kasar (GNP) yang hebat ia-itu 12 peratus tiap tahun. Ini ada-lah kira2 tiga kali dari kadar perkembangan yag diperlukan untok memulakan usaha ekonomi dalam sa-barang negara yang sedang membangun.²⁶

²⁵ Kerajaan Perikatan Sabah, *Sejak Malaysia: Kemajuan dan Kejayaan dalam usaha Pembangunan (1963-1968)*, 1967, hlm. 1.

²⁶ *Ibid.*

Pembentukan Malaysia juga merupakan titik permulaan kepada pengurusan yang lebih sistematik dalam pembangunan bidang perubatan dan kesihatan. Perkara ini adalah merangkumi pembangunan dalam aspek komunikasi dan perhubungan, kemudahan peralatan, pengurusan infrastruktur perkhidmatan dan kesihatan. Pembangunan inilah yang telah menyumbang kepada status kesihatan populasi penduduk Sabah yang semakin baik dan berkualiti.²⁷ Peningkatan taraf kesihatan dalam kalangan penduduk negeri Sabah impak daripada peningkatan taraf kemudahan kesihatan, perubatan dan rawatan telah memberi kesan kepada perubahan jumlah populasi penduduk yang positif dengan merawat pelbagai penyakit yang berisiko mengundang kematian sekaligus menambah bilangan populasi penduduk negeri Sabah. Sejak pasca merdeka, Sabah telah mengalami perubahan dalam bidang kesihatan.

Sejak Malaysia mencapai status negara sedang membangun, taraf kesihatan populasinya juga turut mengalami perubahan positif. Hal ini seperti yang direkodkan dalam laporan tahunan Kementerian Kesihatan Malaysia yang menyatakan bahawa Rakyat Malaysia hari ini adalah lebih sihat, mempunyai jangka hayat yang lebih panjang dan lebih produktif. Tahap kesihatan menyeluruh yang tercapai merupakan salah satu petunjuk kejayaan negara. Kesihatan yang baik membolehkan rakyat Malaysia mengecapi kehidupan yang produktif dan bermakna. Tambahan pula, kesihatan yang baik menyumbang kepada kemakmuran dan kestabilan sosial secara keseluruhan.²⁸ Perkara yang sama juga turut berlaku di negeri Sabah. Sejak tahun 2000-an, taraf kesihatan populasi penduduk negeri Sabah semakin bertambah baik.

Status kesihatan boleh diukur melalui penggunaan petunjuk status kesihatan. Petunjuk seperti jangka hayat semasa lahir, kematian dan morbiditi di negara ini adalah antara petunjuk yang boleh diukur, dan bertindak sebagai petunjuk keadaan kesihatan individu, dan seterusnya kesihatan penduduk secara keseluruhan. Kesihatan di negeri Sabah mengalami peningkatan ekoran pembangunan yang berlaku

²⁷ Mechiel K. C. Chan dan Goh Peng Peng, *Development in Health Service in Sabah, 1963-1988*, Dalam J. G Kitingan dan M. J. Ongkili, *Sabah 25 Years Later, 1963-1988*, Sabah: Institute for Development Studies, 1989, hlm. 299.

²⁸Kementerian Kesihatan Malaysia, *Laporan Tahunan 2010*, Hlm. 8.

dalam bidang kesihatan yang mempengaruhi tingkat fertiliti dan mortaliti sekaligus menjadi penggerak kepada perubahan populasi di Sabah.

Jadual 1.3, memaparkan bilangan hospital, klinik, institusi khas dan katil di Sabah sepanjang tahun 2000 sehingga tahun 2010. Berdasarkan jadual ini menunjukkan bahawa terdapat pertambahan kemudahan rawatan dan perubatan sepanjang tahun tersebut. Pada tahun 2000 sehingga tahun 2004, tiada pertambahan bilangan untuk semua kemudahan dan pusat rawatan kecuali bilangan klinik tetap yang meningkat kepada 82 buah pada tahun 2004 berbanding tahun 2000 yang hanya berjumlah sebanyak 76 buah. Pada tahun 2007, semua kemudahan berkenaan meningkat dan jumlah tersebut kekal sehingga tahun 2010 kecuali klinik tetap yang menurun kepada 77 berbanding tahun 2007 berjumlah 78 buah.

Jadual 1.3: Bilangan Hospital, Klinik, Institusi Khas dan Katil di Sabah Tahun 2000-2010

Perkara	2000	2004	2007	2010
Hospital Besar	3	3	6	6
Hospital Daerah	14	14	16	16
Institusi Khas	1	1	1	1
Klinik Tetap	76	82	78	77
Klinik Bergerak	8	8	8	1
Klinik Kesihatan Ibu dan Anak	8	8	3	3
Bilangan Katil di Hospital Kerajaan	3,001	3,250	4,053	4,136

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia, *Buku Perangkaan Tahunan 2000, 2007 dan 2010*, Kota Kinabalu, Sabah, 2001, 2008 dan 2011.

Kesan Populasi terhadap Sosioekonomi

Dalam kajian ini, pertambahan populasi penduduk negeri Sabah yang drastik diandaikan memberi kesan kepada sosioekonomi Sabah iaitu dalam aspek pendidikan, buruh, jenayah dan kemiskinan. Pertambahan penduduk sesebuah negara akan memberi kesan terhadap penawaran buruh. Secara umumnya, menurut laporan Banci Penduduk dan Perumahan Malaysia 1980, tenaga buruh merujuk kepada individu yang berumur 10 tahun dan ke atas. Individu yang bekerja merujuk kepada individu yang bekerja untuk mendapat bayaran, keuntungan dan faedah keluarga. Individu yang menganggur pula terdiri daripada penganggur aktif iaitu individu yang mencari pekerjaan semasa bancian dijalankan.

Penganggur tidak aktif pula merujuk kepada mereka yang tidak mencari pekerja disebabkan beberapa perkara tertentu.²⁹

Di negeri Sabah, tenaga buruh atau pekerja secara beransur-ansur telah mengubah gaya hidup dan ekonomi tradisional mereka serta menyelaraskan dengan kegiatan ekonomi yang lebih moden dan memenuhi pembangunan ekonomi negara umumnya, dan negeri khususnya. Hal ini jelas dibuktikan melalui Jadual 1.4 yang menunjukkan taburan penglibatan tenaga kerja berdasarkan status atau taraf pekerjaan sejak tahun 1960 sehingga tahun 2002. Berdasarkan Jadual 1.4, secara keseluruhannya, jumlah pekerja di Sabah telah meningkat dengan drastic, terutamanya pada tahun 1980 yang mencatat jumlah sebanyak 172,938 orang pekerja berbanding tahun 1970 sebanyak 1,154 orang pekerja. Jumlah pekerja di Sabah terus meningkat pada tahun 2002 iaitu sebanyak 1,061,700 orang. Pada tahun 1960, jumlah majikan di Sabah seramai 60,581 orang meningkat kepada 88,727 orang dan menurun secara mendadak kepada 14,011 orang pada tahun 1980. Manakala, tiada data yang dapat dirujuk pada tahun 2002 bagi jumlah majikan, bekerja sendiri dan pekerja keluarga. Penduduk Sabah yang bekerja sendiri telah mengalami pola meningkat sepanjang tahun 1960 sehingga 1980. Pada tahun, 1960 jumlah populasi yang bekerja sendiri sebanyak 58,224 orang meningkat kepada 62,120 orang pada tahun 1970 dan 88,822 orang pada tahun 1980. Pekerja keluarga pula, mengalami penurunan yang sedikit pada tahun 1970 sebanyak 55,061 orang berbanding 55,155 pada tahun 1960, dan meningkat semula kepada 67,106 orang pada tahun 1980. Bagi golongan pencari kerja pula terus mengalami pola meningkat sepanjang tahun iaitu sebanyak 65,500 orang pada tahun 2002 berbanding tahun 1980 sebanyak 5,875 orang. Secara keseluruhannya, tenaga buruh di Sabah telah mengalami peningkatan sepanjang tahun 1960 sehingga tahun 2000-an.

²⁹ Sebab-sebab penganggur tidak aktif : (1)Percaya tidak ada kerja yang sesuai. (2)Terhalang daripada mencari kerja kerana cuaca buruk, sakit atau bersalin semasa banci penduduk dijalankan. (3)menunggu kerja baru. (4) sedang menunggu jawapan permohonan kerja atau telah mencari kerja sebelum minggu rujukan(bancian). (5)menganggap diri mereka sebagai tidak berkelayakan. Sila rujuk, Khoo Teik Huat, J.S.M, *Banci Penduduk dan Perumahan Malaysia 1980 : Laporan Penduduk Negeri Sabah*, Jabatan Perangkann Malaysia, Oktober 1983, Hlm. xvi.

Jadual 1.4: Tenaga Buruh berdasarkan Status Pekerjaan, 1960-2002

Status Pekerjaan	1960	1970	1980	2002
Pekerja	2, 620	4, 154	172, 938	1,061,700
Majikan	60, 581	88, 727	14, 011	n.a
Bekerja Sendiri	58, 224	62, 120	88, 822	n.a
Pekerja Keluarga	55, 155	55, 061	67, 106	n.a
Pencari Kerja	n.a	2, 652	5, 875	65,500
Jumlah	176, 626	212, 714	348, 752	1,127, 200

Sumber: Malaysia Government, *Populations Cencus Reports*, 1960, 1980 and 2005.

Menurut Zulkipli Omar, kemiskinan merupakan masalah sosioekonomi yang dihadapi oleh semua negara. Malahan negara maju juga tidak terlepas daripada mempunyai rakyat yang hidup dalam kemiskinan. Sebuah isi rumah dikira miskin sekiranya pendapatan mereka di bawah pendapatan garis kemiskinan (PGK). PGK ditentukan berdasarkan kos keperluan asas yang meliputi tiga komponen iaitu keperluan makanan, keperluan bukan makanan dan ciri isi rumah itu sendiri.³⁰ Di Malaysia, anggaran PGK ini dilaksanakan oleh Unit Perancang Ekonomi (UPE), Jabatan Perdana Menteri. PGK yang ditentukan itu adalah satu jumlah pendapatan minimum untuk membolehkan sesebuah isi rumah secara purata dapat menikmati makanan berzat yang mencukupi untuk menjalankan aktiviti harian dan membuat perbelanjaan lain bagi mengekalkan satu tingkat taraf hidup yang mencukupi.³¹ Sepanjang sejarah kemiskinan di Malaysia, dapat dinyatakan bahawa masalah kemiskinan juga turut menyebabkan pelbagai isu yang melibatkan pelbagai aspek ekonomi dan sosial. Era pasca merdeka, terdapat ramai rakyat Malaysia yang hidup dalam serba kemiskinan. Buktinya, insiden kemiskinan pada tahun 1970 mencatat

³⁰Zulkipli Omar, *Kemiskinan Bandar*, Institusi Penyelidikan Ekonomi Malaysia (MIER), hlm. 1-4.

³¹Harun Hashim, Konsep dan pengukuran Kemiskinan, *Kertas Kerja*, Seminar Kebangsaan Mengenai Kemiskinan anjuran Kementerian Pertanian, Langkawi, 13-15 Mei 1991.

sebanyak 49.3 peratus, bermakna hampir dari seluruh rakyat Malaysia hidup dalam keadaan miskin.³²

Dalam kajian kes di negeri Sabah, walaupun negeri ini mengalami kadar pertumbuhan ekonomi yang agak pesat sejak tahun 1960-an dan separuh pertama tahun 1970-an, namun negeri ini masih menghadapi masalah kemiskinan yang serius pada tahun 1960-an.³³ Pada tahun 1970-an sehingga tahun 1980-an pula kadar kemiskinan di negeri Sabah adalah sederhana. Menurut hasil kajian *World Bank's 2010 Malaysia Economic Monitor*, rakyat miskin yang paling ramai boleh ditemui di kawasan luar bandar terutama dalam kalangan etnik Rungus, orang Sungai dan Etnik Suluk. Hal ini kerana, kebanyakan penduduk bumiputra di Sabah menetap di kawasan luar bandar.

Berdasarkan statistik bilangan isirumah miskin tegar berdaftar pada tahun 1995/1996 yang dikeluarkan oleh Kementerian Pembangunan Luar Bandar (KPLB) Sabah, daerah seperti Kudat, Kota Marudu, Pitas, Kota Belud dan Tawau dikategorikan sebagai daerah yang mempunyai bilangan isirumah miskin tegar yang paling ramai. Walau bagaimanapun, bilangan ini bertambah pada tahun 2001 dan 2004 dan melibatkan lingkungan daerah yang lebih banyak seperti Kudat, Kota Marudu, Pitas, Kota Belud, Nabawan, Tawau, Papar, Tenom, Sandakan, Tuaran, Tongod, Beluran dan Kunak (lihat Jadual 1.5).

Dalam laporan Pemantauan Ekonomi Malaysia (MEM) yang dikeluarkan 10 November 2010, Bank Dunia mendedahkan Sabah yang mewakili 10 peratus daripada penduduk Malaysia mempunyai 40 peratus daripada rakyat yang dikategorikan sebagai miskin. Walaupun sebelum ini kerajaan telah berusaha bagi mengurangkan kadar kemiskinan iaitu sejak penggubalan Dasar Ekonomi Baru, namun di negeri Sabah usaha yang dijalankan adalah masih di tahap sederhana. Hal ini merupakan salah satu masalah sosioekonomi yang dialami oleh masyarakat tempatan kesan daripada pertambahan populasi penduduk.

³² Zulkifly Omar, *Kemiskinan Bandar*, Institusi Penyelidikan Ekonomi Malaysia (MIER), hlm. 1-4.

³³ *Rancangan Malaysia Keempat, 1981-1985*, Kuala Lumpur: Jabatan Percetakan Negara, 1981.

Jadual 1.5 : Bilangan Isirumah Miskin Tegar Mengikut Daerah Di Sabah, 1996, 2001 & 2004

Daerah	Berdaftar 1995/1996	13 Mac 2001	13 Mei 2004
Kudat	1,286	1,861	1,441
Kota Marudu	1,518	1,583	1,583
Pitas	1,284	3,272	3,581
Kota Belud	1,625	3,315	3,581
Nabawan	973	1,833	1,833
Tawau	1,000	1,033	1,030
Papar	232	2,258	2,703
Tenom	868	1,214	1,249
Ranau	637	411	1,055
Tambunan	257	503	814
Sandakan	583	2,280	2,283
Tuaran	651	2,337	2,523
Semporna	440	738	744
Tongod	536	1,499	2,548
Beluran	232	2,019	2,685
Kuala Penyu	427	113	118
Penampang	167	390	703
Kinabatangan	418	130	400
Beaufort	286	466	548
Keningau	326	453	304
Kunak	282	1,880	1,599
Kota Kinabalu	39	88	490
Lahad Datu	184	140	337
Sipitang	109	73	166
Jumlah	14,362	29,889	34,589

Sumber: Kementerian Pembangunan Luar Bandar (KPLB), Sabah.

Rumusan

Secara kesimpulannya, faktor demografi dan non-demografi telah memberi impak kepada perubahan populasi penduduk negeri Sabah dalam tempoh masa 60 tahun terdahulu (1960-an hingga 2000-an). Perubahan populasi ini pula telah memberi implikasi kepada sektor sosioekonomi Sabah. Perkara ini dapat dirumuskan bahawa faktor migrasi dan peningkatan kelahiran merupakan faktor demografi yang

paling dominan dalam menyumbang kepada peningkatan populasi penduduk negeri Sabah. Sementara itu, faktor pembangunan ekonomi pula merupakan faktor non-demografi yang utama penyebab kepada perubahan populasi penduduk Sabah. Dalam segi kesan terhadap sosioekonomi negeri Sabah, aspek kemiskinan, jenayah dan buruh merupakan aspek yang sangat terkesan daripada peningkatan populasi tersebut.

Rujukan

Akhbar

Daily Express. 30 June 1981

Department of Statistic Malaysia. 1984. *Annual Bulletin of Statistic 1983*.

Dokumen/Fail/ Jabatan Kerajaan

Jabatan Perangkaan Malaysia. *Banci Penduduk 2000 Malaysia*.

Kementerian Kesihatan Malaysia. *Laporan Tahunan 2010*.

Kerajaan Perikatan Sabah. 1967. *Sejak Malaysia: Kemajuan dan Kejayaan dalam Usaha Pembangunan (1963-1968)*.

Khoo, T. H. 1983. *Banci Penduduk dan Perumahan Malaysia 1980: Laporan Penduduk Negeri Sabah*. Jabatan Perangkann Malaysia.

Labuan: Fakta-fakta Asas yang Perlu Anda Ketahui, Majlis Keselamatan Negara. Jabatan Perdana Menteri. Kota Kinabalu.

Laporan RCI.

Pasukan Pertugas Khas Persekutuan (S/L). 1992. *Pendatang Luar Negeri Sabah dan W.P*

Pertumbuhan Penduduk Sabah Diakui 'Luar Biasa'. *Free Malaysia Today*. 4 Disember 2014.

Rancangan Malaysia Keempat. 1981. 1981-1985. Kuala Lumpur. Jabatan Percetakan Negara.

United Nations. 1970. *Manuals on Methods of Estimating Population. Manual VI: Methods of Measuring Internal Migration. Population Studies*. No. 47. Departments of Economic and Social Affairs. New York: United Nations Publications.

Buku

Abdel R. Omran. 1988. *Transisi Epidemiologi*. Dalam Masri Singarimbun. *Kelangsungan Hidup Anak*. Indonesia: Gadja Madah University Press.

Chambers, R. 1983. *Rural Development: Putting the First Last*. London: Longman.

- Forbes, D. 1996. *Asian: Urbanisation and the Southeast Asian City*. Melbourne : Oxford University Press.
- Mohd. Shamsuddin Zahid Sopian. 1995. *Asas Analisis Demografi*. Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia.
- Mustaffa Omar. 1994. *Pertumbuhan dan Perubahan Penduduk di Sabah: Cabaran Terhadap Pembangunan Ekonomi dan Sosial*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Ubong Imang. Tiada Tahun. *Imigran dan Pemandaran: Kesan Ke Atas Pola Ruang Mobiliti Penduduk di Pusat Bandaraya Kota Kinabalu*. Kota Kinabalu: Universiti Malaysia Sabah.
- Usman Haji Yaakob. 1989. *Prinsip Kajian Kependudukan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Yusuf Ismail (peny.). 2006. *Dasar-Dasar Utama Kerajaan Malaysia*. Kuala Lumpur: A.S. Noordeen

Bab Buku

- Mahathevan, R. 1992. *Health Status of the People of Sabah-Pattern of Mordibidity and Mortality*. Dalam Mohd Yaakub Hj Johari Dan Mohd Ayub Amirdad. *Population and Health Issues in Sabah*. Sabah: Institute for Development Studies (Sabah).
- Mechiel, K. C. C. dan Goh, P. P. 1989. *Development in Health Service in Sabah, 1963-1988*. Dalam Kitingan, J.G. dan Ongkili, M. J. *Sabah 25 Years Later 1963-1988*. Sabah: Institute for Development Studies.

Kertas Kerja

- Harun Hashim. 1991. Konsep dan pengukuran Kemiskinan. *Kertas Kerja*. Seminar Kebangsaan Mengenai Kemiskinan anjuran Kementerian Pertanian. Langkawi. 13-15 Mei.

Internet

- What is a Pandemic? www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_question/pndemic/en/. Akses 22 Julai 2017.
- Zulkifly Omar. *Kemiskinan Bandar*. Malaysia. Institusi Penyelidikan Ekonomi Malaysia (MIER). Hlm.1-4. https://www.mier.org.my/old/newsarticles/archives/pdf/DrZul22_08_2016.pdf. Akses 22 Julai 2017.